

مقاله پژوهشی

نقش آیینی آب در شکل‌گیری منظر شهر سمنان و دامغان*

ریحانه خرم روئی^{۱*}، فاطمه بخشی ورزقانی^۲، سامان قیدی^۳، علیرضا افضل^۴، پریسا خدابنده^۵، غزال علیپور^۶

۱. پژوهشگر دکتری معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

۳. کارشناس ارشد معماری منظر، گروه معماری، واحد پردیس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۴. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

۵. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

۶. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۵ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۱

چکیده آب به‌عنوان نخستین شرط حیات در جامعه بشری برطرف‌کننده نیازهای اولیه مردم بوده است. آب در ادیان و آیین‌های باستانی در ایران نقش مهمی در شکل‌دهی به منظر شهرها داشته و به‌عنوان عنصر طبیعی پدیدآورنده باکیفیت‌ترین فضاهای جمعی می‌توان از آن نام برد. از این رو برای آن اسطوره‌سازی می‌کردند و به جهت اهمیتی که برای این عنصر زندگی‌بخش قائل بودند مراسم و آدابی که در ارتباط با آن از گذشته تا کنون انجام می‌دادند که این امر ریشه تاریخی در اعتقادات مردم ایران و ادیان باستانی دارد. استان سمنان، به‌علت واقع‌شدن در محدوده اقلیمی گرم‌وخشک کویری، همواره با مشکل سختی دسترسی به آب روبرو بوده است. اقتصاد مبتنی بر کشاورزی در کنار کمیاب‌بودن آب، موجب اثرگذاری این عنصر حیات‌بخش بر تمام وجوه زندگی مردم این منطقه شده است. مدیریت آب در این خطه، امری بسیار مهم، در ساختار شهر و رفع نیازهای مردم تلقی گردیده و نیاز به آب به‌عنوان عنصری که خود رافع سایر نیازهاست، موجب توجه ویژه مردم به این عنصر شده است. از این رو به نظر می‌رسد آب با فاصله‌گرفتن از ماهیت عملکردی خود، به عنصری مقدس و قابل احترام تبدیل شده است. با توجه به بازدید میدانی از بافت تاریخی شهر سمنان و دامغان آنچه بیش از همه نظر مخاطب را به خود جلب می‌نماید، نقش آیینی آب در شکل‌دهی به شهر سمنان و دامغان است که از لحاظ عینی-ذهنی بر منظر شهر بسیار تأثیرگذار بوده و در کنار عملکرد صحیحی که در سطح شهر داشته است کیفیت فضایی متفاوتی را در محلات شهر ایجاد کرده است. لذا این پژوهش به دنبال بررسی موشکافانه نقش آیینی آب در شکل‌گیری منظر شهر سمنان و دامغان است.

واژگان کلیدی منظر آیینی، منظر، آب، سمنان، دامغان.

چشمه‌ها، رودها و تمامی آب‌ها که حیاتشان وابسته به آن بود به نیکی محافظت کنند و جهت تقدس‌بخشی و گرامیداشت این عنصر مهم، ایزدانی چون آنهیتا و تیشتر را بیافرینند و به ستایش آنها همت گمارند و نذرها و قربانی‌های بسیار نثارشان کنند تا از خیر و برکات آب بهره‌مند شوند. از این رو

مقدمه دین ایرانیان در دوره باستان در ارتباط مستقیم با معیشت کشاورزی بود و آب در این سرزمین جایگاه مقدسی داشت از این رو اساطیر و آیین‌ها پیرامون این عنصر حیات‌بخش پدید آمدند (عفیفی، ۱۳۸۳، ۴۱۰). اقتصاد وابسته به کشاورزی و نقش زیربنایی آب، ایرانیان را بر آن داشت که از

هنر، معماری و شهرسازی نظر به انجام رسیده است.
* نویسنده مسئول: r.khoramrouei@gmail.com+989186090192

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهش «گردشگری منظر بومی سمنان و دامغان» است که در سال ۱۴۰۱ به سرپرستی دکتر سید امیر منصوری در پژوهشکده

توصیفی و تحلیلی اقدام به تهیه و تدوین چارچوب مفهومی پژوهش به منظور ارائه پیشنهادها و نتیجه‌گیری ارائه شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در این روش، مشاهدات میدانی سفر پژوهشی به سمنان، دامغان و بسطام به همراه مطالعات کتابخانه‌ای بوده است.

پیشینه پژوهش

در حوزه فرهنگ، آیین و سنت، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. همچنین درباره تاریخ تحولات محلات سمنان و سیستم‌های آبیاری موجود در آن مطالعات زیادی صورت گرفته است. این پژوهش حاصل سفر پژوهشی به شهرهای سمنان و دامغان و بسطام می‌باشد؛ لذا منابع و متونی که در مقاله به آن اشاره شده حاصل دستاورد سفر به استان سمنان است. از سویی لازم به ذکر است موضوع آیین و فرهنگ در جای‌جای ایران به‌خصوص در شهرهای مرکزی و شمالی کشور نظیر سمنان که از شمال تا جنوب این استان دارای اقلیم‌های متفاوتی است و نحوه مواجهه با آب به‌عنوان یک عنصر آیینی در بخش‌های مختلف آن متفاوت می‌باشد به قدری گسترده است که مجال پرداختن به آن در این مقاله نیست. لذا در این پژوهش تلاش شده است با توجه به بازدید میدانی از محلات اصلی شهر سمنان و دامغان رابطه متقابل عنصر آیینی آب و ذهنیات مردم را تحت عنوان نقش آیینی آب در شکل‌گیری منظر شهر سمنان و دامغان مورد واکاوی قرار دهد. در این راستا به مقالاتی در حوزه آیین و فرهنگ و همچنین سیستم آبیاری محلات سمنان رجوع شده است. در حوزه منظر آیینی در مقاله «آیین و منظر» (محدثی، ۱۳۸۹) ذکر شده است که بین جلوه بیرونی و مبنای فکری عکس‌العمل ایرانیان نسبت به مناسبت‌ها یک پیوستگی میان عین و ذهن وجود دارد که ریشه در تاریخ باستانی ایران دارد. این پیوستگی، با مروری بر مبنای و سابقه جشن‌های این سرزمین، قابل پیگیری است. همچنین در مقاله «نقدی بر اماکن مذهبی-آیینی ایران با تکیه بر پیشینه تاریخی آن» (جوادی و ملاصالحی، ۱۳۹۶)، حریم، مکان و ساختارهای مقدس دینی-آیینی موجود و فعال در جامعه ایران معمولاً در دل طبیعت و در کنار آب قرار دارند، از این رو نزد مردم محترم و مقدس بوده‌اند. در مقاله «پیوند زیرساخت‌های آبی سنتی و نظام محله‌ای در شهرهای ایران» (آل هاشمی، ۱۳۹۹) به این نکته اشاره شده که پیوند دوجانبه‌ای میان شهر و زیرساخت آبی در سمنان وجود دارد و به‌صورت ویژه از نظام محله‌ای شکل‌دهنده به شهر پیروی می‌کند. سیستمی که از مدیریت پایین به بالای ساختارهای فیزیکی فراتر رفته و به‌صورتی چندوجهی با ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهر پیوند می‌خورد. همچنین در زمینه

آب به‌عنوان عنصر مقدس نزد ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته و تا کنون اعتبار خود را حفظ کرده است (منصوری، جوادی، مخلص و رحمدل، ۱۳۹۷، ۱۹). بنابراین اهمیت آب در حیات و معاش ایرانی، موجب نگرش تقدس‌گرا نسبت به این عنصر شد. تا جایی که ایرانیان آب جاری را به هیچ‌وجه آلوده نمی‌کردند و در تمیز نگاه‌داشتن آن دقت و توجه خاصی به‌کار می‌بردند (رجبی، ۱۳۶۰، ۳۲۸). آیین‌های ایرانی مرتبط با آب در قالب‌های مختلفی نظیر داستان‌ها و افسانه‌های اساطیری، شخصیت‌ها و داستان‌های پهلوانی مرتبط با حفظ پاکی آب و مرسومات مربوط به قربانی‌کردن برای آب پیوند خورده‌اند. تأکید بر همجواری قربانی با موضوع آب و پیوند مفهومی میان این دو، حاکی از جایگاه معنوی و قدسی آب در ذهن مردمان ایران باستان و آیین‌های آنهاست. به گونه‌ای که عمل قربانی نماد اخلاص و طلب برای پدید آمدن آب در پیشگاه آنهاست (دارنده و نگهبان آب‌های پاک و روان) صورت می‌گیرد (منصوری و همکاران، ۱۳۹۷، ۱۶). این نوع نگاه از گذشته‌های دور در ایران رایج بوده و در دوران اسلامی با محتوای جدید تداوم یافته است. چنان‌که نیایش و قربانی برای آنهاست به توسل و شفاعت نزد معصومین و مقدسین در باور اسلامی تبدیل شده است. آنهاست ایزدانوی آب‌ها به‌سان بانویی با خصوصیات طبیعی و کمال یافته، نماد باروری انسان، حیوان و نبات است. قدرت این باور در فرهنگ ایران به حدی بود که در دوران اسلامی این سرزمین نیز استمرار یافت. آیین باران‌خواهی و توسل به حضرت زهرا (س) و حضرت عباس (ع) سقای دشت کربلا، جایگزین نیایش‌های آب و توسل به آنهاست شده است. در این دگردیسی، اگرچه صورت آیین حفظ‌شده و تداوم یافته، اما ماهیت به جای «طلب باران از الهه آنهاست» به «توسل به اشخاص مقدس» برای وساطت و شفاعت نزد خداوند بدل شده است؛ شفاعتی که در قرآن مشروط به اذن خداوند است. در دوره اسلامی آب ذاتاً دارای تقدس نیست اما به‌واسطه نقش مهم آنها در زندگی مردم و ارتباط با باور کهن و تأکید قرآن کریم مورد توجه و مطلوب شمرده می‌شوند (جوادی، ۱۳۹۲، ۴۳). از این رو در میان عوامل متعددی که در طول زمان بر منظر شهر ایرانی تأثیر گذاشته است، تفکرات مذهبی در قالب مناظر آیینی-میراثی نشأت‌گرفته از نحوه مواجهه با آب است.

روش تحقیق

در این مقاله جهت تدوین چارچوب نظری پژوهش از روش اسنادی استفاده شده است. در این راستا با استفاده از کتاب‌ها، مجلات و نشریات معتبر، سایت‌ها و پایان‌نامه‌های مرتبط، اطلاعات مورد نظر برای بیان ادبیات موضوع و مفاهیم مورد نظر جمع‌آوری شد سپس با استفاده از روش‌های

تصویر ۱. عوامل سازنده منظر فرهنگی که منظر آیینی از آن منتج شده است. مأخذ: خرم‌روئی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۵.

• نقش آیینی آب در منظر

در ایران باستان آب عنصری مقدس و نماد آناهیتا محسوب می‌شد. ایرانیان بین آناهیتا به‌عنوان فرستنده آب و خود آب تفاوتی قائل نبودند. از این رو آب‌های مقدس به فرهنگ ایرانی راه پیدا کردند. چشمه، برکه، دریاچه و رودهای مقدس وارد فضاهای ایرانی شدند و آیین‌های نیایش آب در جوار این منابع قدسی در فرهنگ ایرانی رشد کرد. آناهیتا این امکان را فراهم می‌کرد که مردم خواسته‌های خود را با وی در میان بگذارند و نذرها و قربانی‌هایشان را به او تقدیم کنند (منصوری و همکاران، ۱۳۹۷، ۲۲). از این رو آب دیگر صرفاً نقش کارکردی و عملکردی نداشت و نقشی فرامادی به خود گرفت. رفته‌رفته در تفکر و فرهنگ اسلامی آب به سبب صادرشدن از جانب خداوند و داشتن نقش آیه‌ای آن، دارای ارزش و اعتبار شد. هر چند در این دیدگاه آب مانند دوران باستان نقش خداگونه نداشت بلکه نقش آن به مخلوق و جلوه‌ای از حق تنزل یافت. به نوعی تغییر جایگاه آب از فرهنگ کهن ایرانی به فرهنگ اسلامی‌روندی تکاملی را طی کرده است و این عنصر از جایگاه هستی‌بخش در ادیان باستانی، به نقش جدید خود به‌عنوان واسطه فیض هستی در اندیشه اسلامی رسیده است (همان، ۲۷). بر این اساس با گذشت زمان و سیر تکاملی مفهوم آب چنین برداشت می‌شود که آب چه در آیین باستان و چه در دوره اسلام به‌عنوان عنصری حیات‌بخش، در قلب اعتقادات و آیین و فرهنگ ایرانیان ریشه دوانده است. در چنین شرایطی، نگرش احترام‌آمیز به آب مجوزی برای تداوم حضور آب در جامعه ایران است و به‌عنوان عنصری معنابخش و کیفیت‌ساز به شمار می‌رود. از این رو در بیشتر فضاهای آیینی مظهری

بررسی نقش و اهمیت آب می‌توان به مقاله «اهمیت آب و عناصر آبی در باغ ایرانی» (سلطان‌زاده و سلطان‌زاده، ۱۳۹۶) اشاره کرد که به اهمیت تاریخی و فرهنگی آب در بسیاری از فرهنگ‌های کهن پرداخته و ذکر کرده بعضی از آنها را تقدیس می‌کردند و برای آنها آیین‌هایی به‌جا می‌آوردند. لذا آب را به‌عنوان عنصری بسیار مهم به‌ویژه در سرزمین‌های گرم و خشک که مردم با کمبود آن مواجه بودند معرفی کرده‌اند.

مبانی نظری • آیین و منظر آیینی

آیین‌ها منشور پیچیده‌ای از رفتارهای اجتماعی، فرهنگی و دینی جوامع مختلف را تحت سیطره خود قرار می‌دهند و جلوه‌ها و مظاهرشان را در ابعاد سنت به منصفه ظهور می‌رسانند. آیین‌ها مملو از نشانه و نمادهای رمزآمیز هستند. آداب و رفتار، حرکات موزون، موسیقی، لباس و پوشش، اصول و قواعد، تنقلاات و انواع خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها به همراه دعاها و ذکرها خصلت‌های اجتناب‌ناپذیر آیین‌ها به شمار می‌روند (خرم‌روئی و ماهان، ۱۴۰۰، ۱۵). آیین‌ها شیوه عینیت‌بخشیدن به اساطیر مورد اعتقاد جوامع بشری هستند که می‌توانند با بیان تفکرات اساسی مشترک انسان‌ها درباره زندگی، دستورات عملی برای تداوم مفهوم حیات اجتماعی در شهرها باشند (ابرقویی فرد، صابونچی و فرزین، ۱۳۹۷، ۶). آیین، زیرمجموعه فرهنگ است و منظری که می‌سازد، در عین آن که فرهنگی است، به‌واسطه اهمیت نمادهای آیینی در آن، منظر آیینی خوانده می‌شود (منصوری، ۱۳۹۲، ۵). منظر آیینی به‌عنوان بخش مهمی از منظر فرهنگی که زیرمجموعه‌ای از منظر است (تصویر ۱)، عکس‌العمل جامعه نسبت به نیازهای معنوی‌اش محسوب می‌شود. انسان از دوران باستان تا کنون در پیوندی مستقیم با طبیعت بوده لذا منظر زیستی و منظر آیینی، متأثر از منظر طبیعی و عناصر سازنده آن بوده است. این مهم در حوزه منظر آیینی هنگامی اهمیت پیدا می‌کند که می‌دانیم عناصر طبیعی منظر، همواره علاوه بر عینیت و عملکرد خود، دارای مفاهیم ذهنی، رمزگونه و معنوی نیز بوده‌اند و به‌صورت نماد و استعاره از آنها استفاده شده است (خرم‌روئی، ماهان و فرزین، ۱۳۹۸، ۵۴). بازتاب باورهای اسطوره‌ای و طبیعت‌گرایانه ایرانیان در آیین‌ها، شکل‌گیری ارتباطی نزدیک میان مناظر آیینی و عناصر طبیعی را به همراه داشته است. صورت‌یافتن معنای مجرد طبیعت‌گرایی، به شکل همنشینی آب، درخت و مکان مقدس در مناظر آیینی دیده شده و این الگو در امتداد تکامل جهان بینی و تحولات فرهنگی و مذهبی ایرانیان استمرار یافته است (ابرقویی فرد، ۱۳۹۸، ۱۳).

از آب چه در قالب کالبد و چه در قالب معنا بسیار دیده می‌شود.

بحث

استان سمنان از استان‌های نواحی گرم و خشک، در جنوب رشته‌کوه البرز واقع شده است. شهرهای شمالی این استان نظیر شهمیرزاد دارای آب و هوایی بسیار متعادل و گاهاً سرد بوده و در قسمت‌های مرکزی و جنوبی استان شهرهایی نظیر سمنان و دامغان وجود دارند که در دشتی وسیع و بیابانی واقع شده‌اند و از آب و هوای گرم و خشک بهره‌مند هستند. بر اساس این تنوع اقلیمی نحوه مواجهه مردمان این سرزمین با آب با یکدیگر متفاوت است. از این رو مدیریت آب و نحوه هدایت آن جهت استفاده برای عموم کاری بس دشوار است. به‌طور مثال مدیریت کردن آب جاری در سمنان و تقسیم‌بندی کردن آن در استخرهای شش‌گانه و در نهایت پخش آن و دادن حق‌آبه به خانوارهای موجود در سطح شهر علاوه بر عملکرد سیستمی صحیح و مدیریتی، حاکی از حفظ و قداست آب بین مردمان سمنان است. همچنین در شهر دامغان که به شهر صد دروازه معروف است علت شکل‌گیری شهر، چشمه‌ای است که توسط آن آب به نهرهای متعددی تقسیم شده و برای آبیاری به باغات ارسال می‌شود. لذا با وجود اینکه سیستم آبیاری و توزیع مساوی آب در شهر سمنان و دامغان امری عملکردی و عینی است و منجر به تأمین آب برای مصارف کشاورزی و شخصی می‌شود اما با بررسی آیین‌ها و آداب‌ها و تجلیات فرهنگ نظیر انواع بازی‌ها، اشعار، ضرب‌المثل‌ها، اعتقادات، نذورات مرتبط با آب بین ساکنان می‌توان نتیجه گرفت این امر نشان از درهم‌تنیدگی همه‌جانبه ذهنیات، باورها و فرهنگ عمومی مردم با ساختار عملکردی آب دارد. به‌طور مثال ضرب‌المثل «آوو جوئه پی میاره پاکی خوتی مداره» (آب در جوی باران روان می‌شود، تمام آب‌انبارهای خانه را پر می‌کند) استعاره از این است که در یک حرکت یا کار عمومی جزییات نیز خواه ناخواه منظور می‌شود. همچنین در ضرب‌المثل «آودارا منجی پنج، منجی نینجا» (نوبت آب توست، می‌خواهی بکش می‌خواهی نکش) استعاره از این است که فرصت متعلق به توست اگر استفاده نکنی آن را ضایع کرده‌ای. در حوزه بازی و فعالیت‌های مرتبط با آب می‌توان به بازی «زو» اشاره کرد. در تابستان، جوان‌ها برای آوردن آب از آب‌انبار مسابقه می‌دادند و بعد از اینکه چند نفس عمیق می‌کشیدند هر وقت اعلام آمادگی می‌کردند نفس‌های خود را حبس کرده و به محض شروع مسابقه همگی با صدای بلند زو کشان به سمت پایین می‌رفتند، هرکس که صدای زو گفتنش لحظه‌ای قطع می‌شد بازنده بود و کسی که زودتر به شیر آب‌انبار

می‌رسید برنده می‌شد و این بازی را موقع بالارفتن از پله با کوزه پر آب نیز انجام می‌دادند (یوسفی، ۱۴۰۱). همچنین در باورهای عامیانه مردم سمنان می‌توان به رسم و آیین «چله بری» اشاره کرد. این رسم برای نو عروسانی است که بعد از گذشت دو سال از مراسم ازدواجشان هنوز باردار نشده‌اند و باید به چله بری بروند. اعمال چله بری شامل رفتن به حمام غریبه، بالاکشیدن از مناره سمنان و دور زدن در اطراف استخر محله سکونت است (جمشیدیان، ۱۳۹۱، ۶۰). علاوه بر آیین‌ها و رسوماتی که در این دو شهر در برخورد با آب مشاهده می‌شود، وجود ساختاری آب و نفوذ آن در دل شهر موجب تلطیف فضا، حضور بیشتر جمعیت در محلات و فضاهای شهری و ایجاد شور و شوق و نشاط می‌شود. آب به‌عنوان مایه حیات و عنصر نشاط‌بخش با حضور خود در محلات و فضاهای کالبدی شهر سمنان و دامغان منجر به شکل‌گیری ذهنیات و خاطراتی در ذهن مردمان این مناطق می‌شود که کیفیتی بی‌بدیل از یک فضای شهری مطلوب را در ذهن متبادر می‌سازد. بنابراین آب در این دو شهر نمودی از فهم مردم از منظر شهر است. نمونه عینی مطالب ذکر شده را طی سفر به سمنان و دامغان در فضاهایی نظیر استخر باغ فیض سمنان، محله ناسار، تکیه ناسار، مسجد جامع سمنان، مسجد-مدرسه سلطانی (مسجد امام) و همچنین چشمه‌علی دامغان می‌توان مشاهده کرد. به‌عنوان مثال تصویر ۲ رود جاری در محله ناسار را همراه با بازی کودکان نمایش می‌دهد که آب به‌عنوان عنصری کارکردی و آیینی به نقش‌آفرینی پرداخته است. آیین ایجادشده توسط آب در محله از حیث انواع بازی‌ها، ضرب‌المثل‌ها، تعاریف و توصیفات و هسته‌های اجتماعی بین زنان و مردان شکل می‌گیرد. این فهمی است که آب در ذهن مردمان سمنان و اهالی محله ناسار ایجاد کرده است.

همچنین در تصویر دو تکیه ناسار و حوض موجود در آن نمایش داده شده است که بر اساس روایت‌های موجود، در گذشته در آنجا حوضی وجود نداشته اما اخیراً به‌عنوان نمادی از حضور آب در دل تکیه به وجود آمده است. این حوض که بخش زیادی از فضای تکیه را به خود اختصاص داده مکانی جهت بازنمایی آب و ایجاد فهمی عمیق از نقش آیینی آن در یک مکان مقدس ایجاد کرده است که در کنار برگزاری مراسم عاشورا اهمیت آن دو چندان می‌شود. تکیه ناسار که خود به‌عنوان نقطه عطفی در دل بازار سمنان است و محلات مختلف را به بازار متصل می‌کند حضور آب در آن هرچند به‌صورت نمادین و نمایشی، مفهومی عمیق از نقش آیینی آن را در ذهن مردم سمنان متبادر می‌کند که تأکیدی بر شأن و قداست آب دارد. امروزه با وجود تکنولوژی و دسترسی راحت به آب می‌توان از آن در هر کجا استفاده

تصویر ۲. جوی جاری در محله ناسار محلی برای تعاملات شهروندان و بازی کودکان، سمنان، محله ناسار. عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۱.

علاوه بر تأمین آب باغات و زراعت داخل و حاشیه شهر، سیستم تأمین آب مصرفی ساکنان را نیز تشکیل داده‌اند. در این دو شهر که اساس شکل‌گیری آنها و دانه‌بندی محلات بر اساس حضور و حرکت آب است می‌توان تأثیر آیینی آب را در فضاهای مختلف شهر دید. به‌طور مثال در تکایا و مساجد قدیمی شهر سمنان حوض‌های کوچکی تعبیه شده است که بیش از آنکه کاربری عملکردی داشته باشند بیشتر به بُعد زیبایی‌شناسی و نمادین بودن نقش آب در شهر سمنان اشاره دارند. از سوی دیگر حضور نهر و جوی‌های جاری در محلات سمنان مؤکد دیگری بر حضور کالبدی آب در شهر است. در سمنان جوی آب، بازی‌گاه کودکان است. منظری بی‌خطر، پویا، طبیعی، تازه و مناسب طبع انسان، بهترین جاذبه تفرج کودکان و اجتماع و گفتگوی بزرگترها است. عنصری فعال و مایه حیات بیولوژیک که به واسطه نقش مهم آن در زندگی مردم، به نماد شور و اجتماع بدل شده است (منصوری، ۱۳۹۹، ۳).

در بخش سنتی شهر سمنان شبکه آبرسانی به سیستم استخری معروف است (تصویر ۴). این سیستم روشی هوشمندانه برای آبیاری زمین‌های کشاورزی و تأمین آب برای استفاده ساکنین شهر می‌باشد. آب مورد نیاز این سیستم که تنها توسط رود فصلی و کم آب «گل رودبار» تأمین می‌شود، یکی از دقیق‌ترین سیستم‌های تقسیم آب مبتنی بر مدیریت آب رودهای فصلی است. بر اساس این نوع سیستم، آب با محاسبات دقیقی در نوبت و اندازه‌های مختلف به مزارع و نواحی مرکزی شهر ارسال می‌شود. در اثر این برخورد سیستماتیک با آب و تقسیم آن به‌صورت مساوی بین ساکنان، ارزش و اعتباری برای آب ایجاد می‌شود که در

کرد اما این نکته که حوض آب در فضاهایی نظیر تکیه ناسار و یا مسجد جامع سمنان در دهه‌های اخیر ایجاد شده است نشان از مرکزیت قراردادن آب و نقش آیینی آن در فضاهای مقدس دارد. این حوض‌ها که نمودی از کالبد آب در محیط هستند، با وجود عدم سابقه تاریخی نشانگر اهمیت آب بین مردم سمنان هستند و با ایجاد نقشی نشانه‌ای و نمادگرا ذهنیتی از شأن آب در اذهان مردم ایجاد می‌کنند. به‌طور مثال حوض موجود در تکیه ناسار که در زمان‌های عادی معمولاً بدون آب است، در مواقع خاصی نظیر دهه محرم پر آب می‌شود و مراسم عاشورا بین بازاریان و مردم پیرامون آن شکل می‌گیرد (تصویر ۳). از این رو به نظر می‌رسد آب در ذهن مردم سمنان به‌عنوان منشأ هستی شکل گرفته و با وجود اینکه نحوه استفاده از آن امروزه به‌سان گذشته نیست اما حضور و هدایت آن در سطح شهر حتی اگر جنبه عملکردی و کارکردی نداشته باشد به علت قداستش دارای اعتبار و ارزش است. بر این اساس و مطابق با آنچه در سفر سمنان- دامغان در برخورد با آب مشاهده شد، می‌توان دو دسته‌بندی در حوزه نقش آیینی آب در سمنان و دامغان پیشنهاد کرد که به شرح زیر است:

• مظاهر آیینی-کالبدی آب در سمنان و دامغان

نظام توزیع آب در شهرهای سنتی ایران، زیرساخت اصلی برای جریان حیات و تحقق سکونت در سازماندهی شهر است. در شهرهایی نظیر سمنان و دامغان که دارای آب روان و رود جاری هستند، شیب زمین به گونه‌ای است که امکان تشکیل هسته‌های اولیه شهری پیرامون آب را ایجاد کرده است و محلات و کوچه‌ها بر این اساس در اطراف جویبارها شکل گرفته‌اند. جوی‌های آب موجود در سمنان و دامغان

تصویر ۳. تکیه ناسار شهر سمنان و حوض ساخته‌شده در آن. عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۱.

تصویر ۴. استخر باغ فیض سمنان، یکی از استخرهای شش‌گانه سمنان که آب آن وارد محلات ناسار و اسفنجان می‌شود. عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۱.

رسم‌های آیینی نظیر عاشورا را با شکوه هرچه تمام‌تر برگزار می‌نمایند. لذا بر اساس ماهیت کالبدی آب در فضای شهری سمنان و دامغان و اثربخشی‌ای که در زنده‌کردن اقلیم گرم و خشک منطقه دارد، ذهنیتی خوش از آب برای مردم ایجاد شده که در کنار کارکرد آب، همواره این عنصر حیات‌بخش به عنصری قابل احترام و تکریم تبدیل شده است.

• مظاهر آیینی-معنایی آب در سمنان و دامغان

مراسم و آدابی که در ارتباط با عنصر آب انجام می‌شود، ریشه تاریخی در اعتقادات مردم ایران و ادیان باستانی دارد. نیایشگاه‌هایی که در ارتباط با این عنصر مقدس ساخته شده است، از دیرباز میان ایرانیان متداول بوده و امروزه در نقاط

کنار نقش کالبدی و عملکردی آن، قداست و شأنیت به همراه می‌آورد. این‌گونه می‌شود که در کنار جوی آب بازی کودکان شکل می‌گیرد، تعاریف، صحبت‌ها، جشن‌ها و شادی‌ها بروز پیدا می‌کنند و بسیاری از سنن مرتبط با آب در کنار جریان زندگی بروز می‌یابد. همین نکته در چشمه‌علی دامغان وجود دارد. محل چشمه همراه با درختان چنار، توت، بید و تبریزی و کوشکی قدیمی فضای آیینی را به وجود آورده که هم فال است و هم تماشای آب در آنجا هم جنبه عملکردی و کارکردی دارد و زمین‌های کشاورزی پیرامون را سیراب می‌کند و هم نقش آیینی و مقدسی در ذهن مردم ایجاد می‌کند. به گونه‌ای که در آنجا گاو و گوسفند قربانی می‌کنند و بسیاری از

تصویر ۵. دخیل بستن به ریشه درختان چنار پیرامون چشمه‌علی دامغان. عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۱.

و برتری‌دادن ندارد و همواره درهم‌تنیده شده است، منجر به تولید فضای شهری با کیفیتی شده که در سایه آن بسیاری از آداب و رسوم و نحوه برخورد درست با طبیعت شکل گرفته است. از این رو آب به‌عنوان عنصری طبیعی، وجهی نمادین و عملکردی مهم در دو شهر سمنان و دامغان ایفا می‌کند. عنصری که در دو نقش اثرگذار و اثرپذیر در شهر به تعریف و سازماندهی اندام‌های مختلف شهر در وجه کالبدی و باورهای

دور و نزدیک آثار این آیین‌های مقدس به چشم می‌خورد. در ادیان باستانی برای طلب حاجت به آب و الهه آب روی می‌آوردند و در دگردیسی آن در اسلام، به امامان و بزرگان دینی روی آورده، نام‌هایی برای آنان نوشته و به آب می‌سپارند تا طلب حاجت کنند. این دگردیسی، در واقع باعث حفظ و پایداری این رسوم تا امروز شده است (جوادی و عرب سلغار، ۱۳۹۲، ۱۹). همان‌طور که در ابتدای مقاله اشاره شد مدیریت مردمی دقیقی که بر جزء به جزء مراحل آب‌رسانی از رودخانه تا زمین‌های کشاورزی نظارت دارد گویای این واقعیت است که سیستم آبرسانی به‌خصوص خود عنصر آب تا چه اندازه در ذهن و اندیشه مردم این سرزمین جایگاه رفیعی دارد. بر مبنای ذهنیات شکل‌گرفته از داستان‌ها و روایت‌هایی که برای حفظ آب در دوره‌های متفاوت زمانی برای آن در نظر گرفته‌اند در تلاش بوده‌اند تا به وسیله آیین‌ها و سنت‌ها همواره احترام و شأن آب حفظ شود. برای درک این مفهوم پاره‌ای از آیین‌های مرتبط با آب در سمنان شامل آب سحر، آب سهم سهمی، آب جمعگی، آب روز، چله بری، کله نووژا، نماز باران و نامگذاری کوچه‌ها بر اساس نام‌های مرتبط با آب و همچنین در چشمه‌علی دامغان مراسم قربانی کردن گاو و گوسفند، نام‌نهادن گذر صلواتی از روستای آستانه به سمت چشمه‌علی، بستن دخیل به ریشه‌های درخت چنار (تصویر ۵)، شستن بدن زائران در آب چشمه و دادن غذا به ماهیان داخل چشمه را می‌توان نام برد که مجموعه‌ای از آیین‌ها و سنت‌های مرتبط با آب هستند که در منطقه سمنان و دامغان همچنان در حال انجام است.

نتیجه‌گیری

از آنجایی که شهر به‌عنوان یک سیستم متشکل از کالبد، طبیعت و تاریخ است و در اثر برخورد انسان با آن تجربیات مختلفی در ذهن او شکل می‌دهد، وجود عناصر طبیعی در طول زمان نظیر آب می‌تواند اثرات عینی-ذهنی زیادی بر مردم و رفتارهای آنان بگذارد. آب به‌عنوان منشأ زندگی با پیشینه‌ای طولانی در عرصه نماد و اسطوره برای مردم سمنان و دامغان علاوه بر تأمین عملکرد صحیح تبدیل به عنصری قدسی شده که بر مبنای آن بسیاری از ذهنیات و فرهنگ‌های مرتبط با آن شکل گرفته است. آنچه که منجر به فهم منظر شهر سمنان و دامغان می‌شود نمایش آیینی آب در عرصه آیین و سنت در منظر شهر است که بس هنرمندانه در سطح این دو شهر شاهد آن هستیم. در این پژوهش آنچه بیش از پیش حائز اهمیت است ارتباط تنگاتنگ آب به‌عنوان یک عنصر آیینی با عملکرد آن در سطح شهر است که خروجی و کیفیتی متفاوت را در شهرهای سمنان و دامغان ایجاد کرده است. این ارتباط که قابلیت تفکیک و جداسازی

مردمی در بُعد ذهنی آب، می‌پردازد و بسیاری از ساختارهای آیینی این شهر را سازمان داده است و در طول تاریخ این آیین و معانی، حیات داشته و به تناسب نیازها و باورهای هر دوره، نمودهای متفاوتی داشته است.

فهرست منابع

- ابرقویی فرد، حمیده. (۱۳۹۸). تأملی بر نمودهای منظر آیینی در استان کرمان. هنر و تمدن شرق، ۷(۲۴)، ۱۳-۲۰.
- ابرقویی فرد، حمیده؛ صابونچی، پرچهره و فرزین، احمدعلی. (۱۳۹۷). بازخوانی نقش مناظر آیینی در هویت بخشی به شهرهای ایرانی. باغ نظر، ۱۵(۶۵)، ۵-۱۲.
- آل هاشمی، آیدا. (۱۳۹۹). پیوند زیرساخت‌های آبی سنتی و نظام محله‌ای در شهرهای ایران (ساختار شهری و زیرساخت آبی در شهر سمنان). هنر و تمدن شرق، ۸(۲۷)، ۵-۱۴.
- جمشیدیان، محمد. (۱۳۹۱). طراحی منظر استخر بزرگ سمنان با رویکرد منظر بومی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری منظر). دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- جوادی، شهره و ملاصالحی، حکمت‌اله. (۱۳۹۶). نقدی بر اماکن مذهبی-آیینی ایران با تکیه بر پیشینه تاریخی آن. هنر و تمدن شرق، ۵(۱۶)، ۲۳-۳۲.
- جوادی، شهره. (۱۳۹۲). بازخوانی روایت باستانی «آب و درخت» در دوران اسلامی ایران. هنر و تمدن شرق، ۱۱(۱)، ۴۳-۵۰.
- جوادی، شهره و عرب سلغار، ندا. (۱۳۹۲). تجلی قداست آب در آرامگاه سعدی شیراز. باغ نظر، ۱۰(۲۶)، ۱۳-۲۲.
- خرم‌روئی، ریحانه و ماهان، امین. (۱۴۰۰). بازخوانی نقش منظر آیینی در توسعه گردشگری (نمونه مورد مطالعه: امامزاده محسن شهر همدان). گردشگری فرهنگ، ۲(۴)، ۱۳-۲۰.
- خرم‌روئی، ریحانه؛ پهلوان، پرتو؛ ظریف‌عسگری، الهه؛ صبوری، سمیه؛ دانشی، پریسا و صدقی کهنه، پدram. (۱۳۹۹). گرگان از منظر میراث و آیین. هنر و تمدن شرق، ۸(۲۸)، ۱۳-۲۲.
- خرم‌روئی، ریحانه؛ ماهان، امین و فرزین، احمد علی. (۱۳۹۸). تبیین مفهوم منظر آیینی و بررسی جلوه‌های تبلور آن. هویت شهر، ۱۳(۳۸)، ۱۵-۶۲.
- رجبی، پرویز. (۱۳۶۰). آب‌انگاز. چیستا، ۳(۳)، ۳۲۸-۳۵۹.
- سلطان‌زاده، حسین و سلطان‌زاده، علیرضا. (۱۳۹۶). اهمیت آب و عناصر آبی در باغ ایرانی. منظر، ۹(۳۸)، ۶-۱۹.
- عیفی، رحیم. (۱۳۸۳). اساتیر و فرهنگ ایرانی در نوشته‌های پهلوی. تهران: توس.
- محدثی، جلال. (۱۳۸۹). آیین و منظر (شکل‌گیری منظر شهری آیینی در مناسبت‌های اجتماعی). منظر، ۲(۱۰)، ۱۸-۲۱.
- منصور، سید امیر. (۱۳۹۹). مویرگ‌های منظر. منظر، ۱۲(۵۲)، ۳.
- منصور، سید امیر؛ جوادی، شهره؛ مخلص، فرنوش و رحمدل، سمانه. (۱۳۹۷). سه گانه منظر ایرانی (پژوهشی در جوهر فضای معماری و شهر ایرانی). تهران: انتشارات پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- منصور، سید امیر. (۱۳۹۲). منظر آیینی. منظر، ۵(۲۴)، ۵-۶.
- یوسفی، گلاره. (۱۴۰۱). بازی کودکان در سمنان. تاریخ مراجعه: ۱۴۰۱/۰۴/۰۱ قابل دسترس در: <https://hamgardi.com/>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Tourism of Culture journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

خرم‌روئی، ریحانه؛ بخشی‌ورزقانی، فاطمه؛ قیدی، سامان؛ افضل‌ی، علیرضا؛ خدابخنده، پریسا و علیپور، غزال. (۱۴۰۱). نقش آیینی آب در شکل‌گیری منظر شهر سمنان و دامغان. گردشگری فرهنگ، ۳(۹)، ۴۷-۵۴.

DOI: 10.22034/TOC.2022.352571.1089

URL: http://www.toc-sj.com/article_154181.html

